Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί

Παναγιώτης Κανελλόπουλος
(1902-1986)

ο Πολιτικός και Διανοούμενος

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Οι Αχαιοί Πρωθυπουργοί

Παναγιώτης Κανελλόπουλος
(1902-1986)

ο Πολιτικός και Διανοούμενος

Οδηγός της Έκθεσης

Αθήνα 2008

Γενική επιμέλεια:

Ευρυδίκη Αμπατζή,

Προϊσταμένη της Διεύθυνσης της Βιβλιοθήκης της Βουλής

Σύνταξη του Οδηγού της Έκθεσης:

Ελένη Αντωναράκου, φιλόλογος-ιστορικός

Μαρία Βλασσοπούλου, ιστορικός-Βιβλιοθήκη της Βουλής

Έλλη Δρούλια-Μητράκου, φιλόλογος-Βιβλιοθήκη της Βουλής

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Copyright 2008 ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Μέγαρο του Κοινοβουλίου
10021 Αθήνα
www.parliament.gr

ISBN 978-960-560-092-1

Παναγιώτης Κανελλόπουλος

(1902-1986)

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Με τις εκθέσεις μνήμης όχι μόνον τιμώνται πολιτικά πρόσωπα και ιστορικές προσωπικότητες που σφράγισαν με το έργο και τη σκέψη τους την πορεία της σύγχρονης Ελλάδας, αλλά παράλληλα ανανεώνεται η ιστορική ματιά που είναι απαραίτητη για τη χάραξη ενός πιο αισιόδοξου μέλλοντος. Συγχρόνως, οι προσωπικότητες λειτουργούν ως δημιουργικά πρότυπα για τις επόμενες γενιές.

Η Βουλή των Ελλήνων έχει δημιουργήσει μια μακροχρόνια παράδοση επικοινωνίας με το ευρύ κοινό μέσω των εκθέσεων που συστηματικά διοργανώνει από το 1994. Ορισμένες από τις εκθέσεις αυτές «ταξίδεψαν» σε μέρη όπου εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον. Αφιέρωμα στους Αχαιούς Πρωθυπουργούς, Γεώργιο Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλο, παρουσιάστηκε και στην Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών το 2004 και παρουσιάζεται, και πάλι σήμερα, στο νέο εκθεσιακό χώρο των Παλαιών Δημοτικών Λουτρών στην Πάτρα, σε συνεργασία με τον Δήμο Πατρέων.

Με εφαλτήριο τον αχαϊκό χώρο, ο Γεώργιος Παπανδρέου γεννημένος στο Καλέντζι στα τέλη του 19ου αιώνα και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στην Πάτρα στις απαρχές του 20ού, κατείχαν σημαντική θέση στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας σε καιρούς δύσκολους και μεταβατικούς, σε ώρες κρίσιμων αποφάσεων. Η Έκθεση παρακολουθεί τις πορείες των δύο πολιτικών ανδρών στα σημεία που συγκλίνουν αλλά και στα σημεία που αποκλίνουν. Μαζί για την έμπρακτη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, μέσα όμως από διαφορετικούς κομματικούς σχηματισμούς.

Χαρακτηριστικό του πολιτικού και διανοούμενου Παναγιώτη Κανελλόπουλου, η ακράδαντη πεποίθησή του για εθνική ενότητα και ομόνοια του ελληνικού λαού την οποία επεδίωκε κηρύσσοντας την ανάγκη για μετριοπάθεια και πολιτική ψυχραιμία. Με αγώνες για την εθνική ανεξαρτησία, πιστός στις ιδέες του υποστήριζε τις αξίες του δημοκρατικού πολιτεύματος και της αξιοκρατίας, δεν δίστασε να εκφράσει δημόσια τις απόψεις του και διώχθηκε από ολοκληρωτικά καθεστώτα. Παράλληλα, υπήρξε πνευματική προσωπικότητα με διεθνή αναγνώριση για την ιστορική, κοινωνιολογική και λογοτεχνική συμβολή του.

Η παρούσα Έκθεση της Βουλής των Ελλήνων αναδεικνύοντας τους Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλο, υπογραμμίζει την αξία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την πίστη προς τους δημοκρατικούς θεσμούς και τη Δημοκρατία.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Γ. ΣΙΟΥΦΑΣ

Παναγιώτης Κανελλόπουλος

Η Βουλή των Ελλήνων τιμά τον πολιτικό άνδρα Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Η ανάδειξη εντούτοις της παρουσίας του επί μισό αιώνα στο προσκήνιο του δημόσιου βίου της χώρας φωτίζεται πληρέστερα από την παράλληλη υπογράμμιση του αναστήματός του ως διαπρεπούς επιστήμονα και κορυφαίου πνευματικού ανθρώπου. Στο πρόσωπό του αποτυπώνεται η σύνθεση αρετών, εμπειριών και δεξιοτήτων απότοκων μιας μέθεξης σε πηγές γνώσης και δράσης πολυδύναμες.

Ο απολογισμός της πρώτης συμμετοχής του Π. Κανελλόπουλου στο δημόσιο βίο δομείται πάνω σε επιτεύγματα που συντελέστηκαν στο πεδίο, κατά κύριο λόγο, της επιστήμης. Το 1919, εγγράφηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά υπό την πίεση των πολιτικών γεγονότων που επιβάρυναν δραματικά τη ζωή της οικογένειάς του, ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Χαϊδελβέργη, το 1923. Εκεί, είκοσι μόλις ετών, αναγορεύτηκε διδάκτωρ του Δικαίου. Στην Ελλάδα, έκτοτε, χωρίς να αποστρέψει το βλέμμα από τις δραματικές εξελίξεις που συντελούνταν στο πολιτικό πεδίο, ενέκυψε συστηματικά στη μελέτη και την έρευνα. Το έτος 1929 έγινε υφηγητής και τέσσερα χρόνια αργότερα καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ανάδειξη πρώιμη που προοιωνιζόταν μια λαμπερή ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, αλλά και, επιπλέον, μία προέχουσα θέση στο πνευματικό στερέωμα! Έχοντας στην Πάτρα, γενέτειρά του, εισχωρήσει από την εφηβική ήδη ηλικία στον κόσμο των γραμμάτων και της διανόησης, ο Π. Κανελλόπουλος επιδόθηκε στην άντληση και την αξιοποίηση κάθε πηγής που προσφερόταν για να δώσει απάντηση στις βαθύτερες ανησυχίες που ολοένα και εντονότερα τον διακατείχαν. Στη σύνθεση, ειδικότερα, της επιστήμης και της φιλοσοφίας επιζήτησε το μέσο για τη διερεύνηση των διαχρονικών προβλημάτων του ανθρώπου και της θέσης του στον κόσμο. Η θητεία στη Χαϊδελβέργη, στο μέσο μιας θαυμαστής πνευματικής ατμόσφαιρας, τον όπλισε με τη δυνατότητα να τιθασεύσει τις γνώσεις και να αξιοποιήσει επιλεκτικά τις ιδέες και τις προτάσεις που διαχέονταν από τα «ανοιχτά παράθυρά» της «προς όλους τους ορίζοντες του πνεύματος»... Ιδού το κλίμα που επεδίωξε, από κοινού με τον Κ. Τσάτσο και τον Ι. Θεοδωρακόπουλο, «ηθικά» ομοουσίους του, να μεταφυτεύσει στην Ελλάδα, όπου το τοπίο της φιλοσοφίας «έμοιαζε λίγο ή πολύ με έρημο». Η πρωτοβουλία τους να εκδώσουν, το 1929, το Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών απέβλεπε στην παροχή των μέσων και των κριτηρίων για μια υπεύθυνη εκλογή του πνευματικού δρόμου που κάθε αναγνώστης θα αποφάσιζε να ακολουθήσει. Ο ίδιος, σε εφαρμογή αυτής ακριβώς της αντίληψης, απέφυγε την ένταξη σε μια συγκεκριμένη σχολή, στάθηκε, κατά την ομολογία του, «σε ίση απόσταση και προς

τον ιδεαλισμό και προς τον ιστορικό υλισμό» και κράτησε «το πνεύμα ανοικτό προς όλες τις κατευθύνσεις», αυστηρός πάντοτε κριτής απέναντι σε κάθε απόπειρα δογματικής σχηματοποίησης και υπεραπλούστευσης. Ο φιλοσοφικός στοχασμός και η επιστημονική πειθαρχία, η πολιτική ενατένιση, η εμβάθυνση στα γράμματα και τις τέχνες, στην ιστορική λειτουργία και στη σύγχρονη προβληματική τους, συντάχθηκαν σε ενιαίο σώμα καθοδόν προς την αναζήτηση ερμηνείας και κατανόησης των διαχρονικών προβλημάτων και των εσχάτων ερωτημάτων του ανθρώπου. Ως ο πρώτος, εξάλλου, καθηγητής της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θεμελίωσε –και περί το ειδικότερο αυτό αντικείμενο– τον ανοικτό διάλογο με αναφορά στην πολυδιάστατη φύση των κοινωνικών φαινομένων, εστιάζοντας το βλέμμα, όχι μόνο αιτιοκρατικά αλλά και κατανοητικά, στον κοινωνικό άνθρωπο… Προικισμένος με το χάρισμα της ευφράδειας, στον γραπτό ή τον προφορικό λόγο, αναμετέδωσε και θέρμανε, με τα κείμενα και τη διδασκαλία του, τον νου και την ψυχή των αναγνωστών και των ακροατών του. Η καταξίωσή του ως εξέχοντος πανεπιστημιακού δασκάλου θα συνδυαστεί έκτοτε με την επίτευξη συγγραφικών άθλων και με την προοπτική της ανάδειξής του σε πνευματικό ταγό της ελληνικής κοινωνίας.

Ποιο ήταν το κίνητρο που ώθησε, τότε ακριβώς, τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο να στραφεί στην ενεργό πολιτική; Αναμφίβολα, η πνευματική του ιδιοσυστασία δεν αντέφασκε, αλλά, αντίθετα, εναρμονιζόταν με την αντίληψη ότι η ενασχόληση με τα κοινά αποτελεί καθήκον, «δέον» υπέρτατο. Ο ίδιος, εντούτοις, αποκαλύπτει ότι προς την πολιτική τον ώθησε και αυτή η φύση του, η ίδια που τον είχε εσωτερικά διχάσει χωρίς όμως να τον εμποδίσει «να συμφιλιώνει τη δράση στην πολυθόρυβη πολιτική αγορά με τη σιωπή του πνευματικού ερημητηρίου, με την έρευνα και τη συγγραφική δραστηριότητα». Δε θα όφειλε όμως να παροραθεί και το γεγονός ότι η απόφαση να αναμειχθεί ενεργά στην πολιτική ήταν στενά συνυφασμένη με την πεποίθησή του στην ανάγκη εκφοράς ενός συγκεκριμένου, νέου πολιτικού λόγου. Έχοντας βιώσει στους κόλπους της οικογένειάς του την τραγωδία του διχασμού, αφού «κατανίκησε μέσα του» το πνεύμα που την είχε εκθρέψει, οραματιζόταν ήδη την υπέρβαση της εσωτερικής διαίρεσης των Ελλήνων. Η υποτροπή του φαινομένου, το έτος 1935, κατέστησε αναπόδραστη την απόφασή του να αναλάβει ενεργό πρωτοβουλία ιδρύοντας το κόμμα που ονόμασε –πώς άλλως;– «Εθνικό Ενωτικό». «Έβλεπα πως δεν οδηγούμεθα παρά από το κακό στο χειρότερο με τα πάθη και τους φανατισμούς και θεώρησα καθήκον μου να μπω στην ενεργό πολιτική δράση», αφηγείται. Η συγκεκριμένη αυτή αφετηρία θα αποτελέσει και τον σταθερό έκτοτε κανόνα, από τον οποίο ουσιαστικά δεν θα παρεκκλίνει κατά την πολιτική διαδρομή πέντε δεκαετιών. Αντίθετα, μάλιστα, όσο η τελευταία αυτή θα προσεγγίζει στο τέρμα της τόσο θα εντείνει τον αγώνα για την πιστή εφαρμογή του. Η εθνική συσπείρωση κατά των εισβολέων την επαύριο της 28ης Οκτωβρίου 1940, η αποκατάσταση της ομόνοιας στους κόλπους του αγωνιζόμενου έθνους κατά τη διάρκεια της εχθρικής κατοχής, η καταδίκη έκτοτε της πόλωσης και η προσπάθεια για την άμβλυνση της οξύτητας του κομματικού ανταγωνισμού στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η κοινή αντίσταση –υπεράνω εφήμερων διαφορών– κατά της δικτατορίας των συνταγματαρχών, η εδραίωση, τέλος, της δημοκρατίας πάνω στην έντιμη και γόνιμη κριτική του παρελθόντος και στην απροκατάληπτη και εποικοδομητική θεώρηση του μέλλοντος, συνέθεσαν τα στάδια μιας απαρέγκλιτα σταθερής πορείας.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, μη έχοντας κρατήσει επί μακρόν τα ηνία της εξουσίας, δεν κατέλιπε έργο συγκρίσιμο με αυτό που επιτέλεσε στη διάρκεια του 20ού αιώνα ο Καραμανλής ή ο Βενιζέλος. Η σύντομη διέλευσή του, δύο φορές, από την πρωθυπουργία συνέπεσε με συγκυρίες απρόσφορες να επιτρέψουν την ανάληψη μακρόπνοων πρωτοβουλιών. Σε ευρύτερη, εντούτοις, διάρκεια επέθεσε τη σφραγίδα του σε κάθε προσπάθεια που αναλήφθηκε προς την κατεύθυνση τριών επιδιώξεων μείζονος εμβέλειας: της εμπέδωσης της δημοκρατίας, της δραστικής ανταπόκρισης στο εθνικό καθήκον, της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η υπεύθυνη στάση απέναντι στα μεγάλα προβλήματα της εποχής του απαίτησε συχνά τη σύνθεση και των τριών αυτών παραμέτρων· αλλά και η αίσθηση της ανάγκης για την εκπλήρωσή τους υπήρξε προϊόν βαθιάς και αδιάκοπης πνευματικής διεργασίας.

Πάγια προϋπόθεση της ανάμειξης του Π. Κανελλόπουλου στα κοινά υπήρξε η τήρηση των αρχών και των κανόνων του δημοκρατικού πολιτεύματος· και, επιπλέον, η αδιάλειπτη φροντίδα για την υιοθέτηση πολιτικής συμπεριφοράς συμβατής με το πνεύμα του. «Αίρεση βίου», η στάση αυτή αντλούσε πρόσθετη δύναμη από την πεποίθησή του ότι η δημοκρατία, περισσότερο από ιδεολογία ή θεωρία, είναι ο νους που φθάνει ελεύθερος στην αρετή και στη δικαιοσύνη. Η «αρετή» –υποστήριζε συρράπτοντας μετά τους αρχαίους Έλληνες το κλασικό αυτό τρίπτυχο– προϋποθέτει τη «δικαιοσύνη» και η δικαιοσύνη τη δημοκρατία. Ο πολιτικός και πνευματικός άνθρωπος Π. Κανελλόπουλος θα προμαχήσει συνειδητά, με λόγους και πράξεις, στον αγώνα που σφράγισε την ιστορία του 20ού αιώνα, στην «πάλη» - όπως ο ίδιος την χαρακτήρισε - «μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας». Καταγγέλλοντας και καταπολεμώντας τη βία, σε οποιαδήποτε έκφανσή της, απέρριπτε κάθε θεωρία ή ιδεολογία που συνεπαγόταν την υιοθέτηση ή την ανοχή της. Απέναντι στη μείζονα αυτή πρόκληση, η σθεναρή προάσπιση της ελευθερίας αποτελούσε την αναγκαία απάντηση.

Η κατανόηση πολλών επιλογών και ενεργειών του Π. Κανελλόπουλου δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την υπογράμμιση της σταθερής προσήλωσής του σε μια προωθημένη έκφανση της αντίληψης περί εθνικού χρέους. Η εκπλήρωση του χρέους αυτού, υπερβαίνοντας τις υπαγορεύσεις του κώδικα υποχρεώσεων ενός πολιτικού ηγέτη, ανταποκρινόταν σε μια βαθύτερη πνευματική αναζήτηση. Ποια ήταν, πράγματι, η Ελλάδα που καλούνταν να διακονήσει; Αναμφίβολα, στη μακρά διαδρομή της ζωής του, είχε γνωρίσει και βιώσει τις μεγάλες στιγμές του έθνους, σε ώρες ηθικής έξαρσης, αλλά και τις μικρότητες του ελλαδικού δημόσιου βίου. Επιχειρώντας, εντούτοις, μια χρονική υπέρβαση, κατέληγε να προσδώσει στην έννοια του Έλληνα το μέγιστο ιστορικό βάθος και ιδεολογικό εύρος. Μύστης –από μακρού– του κλασικού ελληνικού πνεύματος, συνομιλητής των αρχαίων φιλοσόφων και των Πατέρων της Εκκλησίας, επαναβίωνε –στο σπουδαίο έργο του *Γεννήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο*– την ύστατη αγωνία και την ελπιδοφόρα ενόραση των τελευταίων Βυζαντινών, εκπροσώπων ενός διαχρονικά παρόντος Ελληνικού Γένους, προαγγέλων, έκτοτε, της «Νέας Ελλάδος». Η διερεύνηση της εθνικής ιδιοπροσωπίας, συναρτημένη με ανάλογες συγγραφικές τομές που επιχείρησε σε βάθος αιώνων και χιλιετιών, ενδυναμώνει και εμπλουτίζει το παρόν και το μέλλον με προσδοκίες, οράματα και ιδέες γόνιμες. Ο Π. Κανελλόπουλος, παραβλέποντας –ίσως και σκόπιμα– το ενδεχόμενο του εξωραϊσμού μιας ενίοτε ζοφερής σύγχρονης πραγματικότητας, αναζήτησε στην ενατένιση αυτή την τεκμηρίωση ενός πολιτικού λόγου που αίρεται υπεράνω της εκάστοτε ρευστής συγκυρίας.

Ευτυχής χρονική αλληλουχία έφερε τον Π. Κανελλόπουλο να υπογράψει, στις 9 Ιουλίου 1961, τη Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδος με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και να σηματοδοτήσει, στην αφετηρία, την πορεία προς την ενσωμάτωσή της στον κορμό της ενωμένης Ευρώπης. Αν ο Κ. Καραμανλής υπήρξε ο θεμελιωτής της πολιτικής αυτής, ο Π. Κανελλόπουλος ήταν ο τελευταίος των Ελλήνων που θα αμφέβαλλε για την ορθότητα της επιλογής του. Η πεποίθησή του στην ανάγκη συμμετοχής σε ένα πολυδύναμο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι είχε αποκρυσταλλωθεί προτού δρομολογηθεί η διαδικασία της πολιτικής και οικονομικής ενοποίησης. Για μια ακόμη φορά, η άποψη του

πολιτικού συνέπιπτε με εκείνη του στοχαστή, ο οποίος, ως «παντεπόπτης» κατά την έκφραση του Κ. Τσάτσου, είχε ενωρίς εγκύψει στο επίμοχθο συγγραφικό έργο της Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, από τη γένεσή του στην αρχαία Ελλάδα έως τις σύγχρονες εκφάνσεις του. Διερευνώντας, μάλιστα, τα κριτήρια που προσδιορίζουν την έννοια της Ευρώπης, είχε αναδείξει –όπως αντίστοιχα ο Κ. Τσάτσος και ο Γ. Θεοτοκάς– τη σημασία του αρχαίου ελληνικού πνεύματος, της ρωμαϊκής πολιτειακής παράδοσης και νομοθεσίας, του Χριστιανισμού και «του βάρβαρου και ακμαίου» πνεύματος του Βορρά. Αποστολή, διακήρυσσε, των Ευρωπαίων είναι, στο μέσο της κλυδωνιζόμενης ανθρωπότητας, να συντηρήσουν το ανθρωπιστικό πνεύμα που έχουν παραγάγει. Μήνυμα, και αυτό, διαχρονικό, κατεξοχήν επίκαιρο κατά την κρίσιμη φάση που ήδη διανύει η Γηραιά Ήπειρος καθοδόν προς την ευκταία πολιτική ενοποίησή της…

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προάσπισε με σθένος πάντοτε και ευθύτητα τις ιδέες του. Οπωσδήποτε, ως έμπειρος γνώστης του δημόσιου βίου, είχε επίγνωση των ορίων του εφικτού. Το γεγονός όμως αυτό ουδέποτε τον έστρεψε προς τακτικές επιλογές ικανές να τον απομακρύνουν από τους στρατηγικούς του στόχους. Η πολιτική συμπεριφορά του εναρμονιζόταν κατά γενικό κανόνα με την εμμονή στις θεμελιακές επιλογές του. Στη διαμόρφωση, εξάλλου, των τελευταίων αυτών, λειτούργησε η ικανότητα διάγνωσης της μείζονος εκάστοτε πολιτικής αναγκαιότητας. Πώς άλλως εξηγείται η κατά προτεραιότητα στόχευσή του προς συγκεκριμένη, διαδοχικά, κατεύθυνση: προς την υπέρβαση του Διχασμού στη δεκαετία του ’30, τη

συμπαράταξη, στη συνέχεια, όλων των Ελλήνων κατά των εισβολέων του Άξονα, τη σταθερή ένταξη στο Δυτικό κόσμο, μετά τη λήξη του Πολέμου, και την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, την καθολική αντίσταση κατά του καθεστώτος της 21ης Απριλίου, την κραταίωση, τέλος, της εθνικής ομοψυχίας και την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ενότητας;

Οι θέσεις που ουδέποτε δίστασε να υποστηρίξει με παρρησία και η στάση που επέλεξε κάθε φορά να τηρήσει αντιμέτωπος με τις προκλήσεις και τα δρώμενα της εποχής του, απηχούσαν –δεύτερο γνώρισμα– βαθύ αίσθημα ευθύνης· ο ίδιος επικαλείται, ρητά, «τον πόνο της ιστορικής ευθύνης που δοκιμάζει ο αληθινός ηγέτης». Κατά καιρούς –όπως παρατηρεί ο Ι. Πεσμαζόγλου– δεν αρκέστηκε στην αποκάλυψη γεγονότων που συσκοτίζονταν ή αποσιωπούνταν, αλλά και κάλεσε σε συναγερμό χάριν της ανάγκης να επισημανθούν και να αντιμετωπιστούν υπεύθυνα. Το θάρρος αποτέλεσε ένα ιδιαίτερο χαρακτηρολογικό στοιχείο του Π. Κανελλόπουλου, αλλά το πολιτικό θάρρος υπήρξε ένα τρίτο γνώρισμά του ως υπεύθυνου ηγέτη. Η πρώτη παρέμβασή του στην πολιτική ζωή, ως πράξη υπέρβασης του διχαστικού κλίματος, η όρθωση του αναστήματός του έναντι όσων είχαν καταπατήσει τις ελευθερίες του ελληνικού λαού –κατά την 4η Αυγούστου, την εχθρική κατοχή, την επτάχρονη δικτατορία– η στάση του, τέλος, μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας, αποτελούν μια εύγλωττη μαρτυρία. Το αγωνιστικό πνεύμα υπήρξε ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμά του: ακαταπόνητος μαχητής, δεν υπέστειλε, υπό το κράτος φόβου, απογοήτευσης ή καμάτου, τη σημαία του αγώνα που κατά καιρούς ανέλαβε στο όνομα συγκεκριμένων αρχών ή σκοπών. Το γεγονός αυτό δεν συνεπαγόταν εντούτοις την απόρριψη, οσάκις έκρινε ότι υπαγορευόταν από τις περιστάσεις, της δυναμικής προσαρμογής στη ρέουσα πραγματικότητα. «Η πάροδος του χρόνου δημιουργεί νέες προϋποθέσεις για την πολιτική στάση του καθενός»· η μεταβολή της, όταν ανταποκρίνεται στο εθνικό συμφέρον εκείνης της συγκεκριμένης στιγμής, δεν αποτελεί «ανακολουθία ηθική», εκμυστηρευόταν λίγους μήνες πριν από τον θάνατό του. Πώς θα ήταν, τέλος, δυνατό να μη συγκαταλεχθεί στις αρετές του, η παροιμιώδης εργατικότητα, το φαινόμενο της ταυτόχρονης γόνιμης ενασχόλησής του με το συγγραφικό έργο και την πολιτική πράξη;

Κατόρθωσε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος να προαγάγει τις επιδιώξεις του; Αν ναι, έως ποιο βαθμό; Στο τέρμα μιας πολυκύμαντης σταδιοδρομίας, μη διστάζοντας να ομιλήσει «εκ βαθέων» και να αντιμετωπίσει κριτικά την κατά περιόδους πολιτική στάση του, θα διακρίνει όσες βαθύτερες αρχές και σκέψεις μόνιμα τον διακατείχαν από τις πολιτικές ευθύνες που συνολικά επωμίστηκε. Όταν, ειδικότερα, κλήθηκε να αντιμετωπίσει, από τη θέση του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης, τα προβλήματα που είχαν ανακύψει ως αποτέλεσμα της οξείας πολιτικής κρίσης των μέσων της δεκαετίας του '60, δεν αρνήθηκε εκ των υστέρων ότι υπέστη το βάρος καταναγκασμών που μοιραία συνεπάγεται η ιδιότητα του αρχηγού ενός ευρείας σύνθεσης πολιτικού κόμματος. Αντίθετα, η αναγωγή του μεταξύ των ετών 1974 και 1984 σε «ελεύθερο κριτή» –κατά τον ιδικό του όρο– της πολιτικής ζωής του τόπου, από τη θέση του ανεξάρτητου συνεργαζόμενου με τη Νέα Δημοκρατία βουλευτή, έμελλε να του προσπορίσει ένα βαθύ αίσθημα ικανοποίησης. «Αυτό μου πήγαινε και αυτό μου πάει» θα εξομολογηθεί, «να είμαι στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής χωρίς καμία δέσμευση!».

Στο σημείο αυτό είναι εύλογο να διατυπωθεί το ερώτημα αν θα ήταν, τελικά, νοητό να οριοθετηθούν με τον τρόπο αυτό οι επιδιώξεις του Π. Κανελλόπουλου. Η κατηγορηματική απάντηση, καταφατική ή αρνητική, κινδυνεύει να αποδειχτεί επισφαλής. Υποστηρίζοντας, στα δυσμά του βίου του, ότι του «πήγαινε» και του «πάει» η παρουσία στην πολιτική ζωή «χωρίς δέσμευση», δεν αρνιόταν, πράγματι, ότι μείζων επιδίωξή του ήταν να αναλάβει τον ιθύνοντα ρόλο στη διακυβέρνηση της χώρας του. Οπωσδήποτε όμως επιβεβαίωνε έμμεσα, ότι δεν είχε κατορθώσει να ελέγξει τους παράγοντες που διασφαλίζουν την άσκηση της εξουσίας. Η διαδικασία αυτή δεν προϋποθέτει, ασφαλώς, έναν ορθολογικό προσδιορισμό αντικειμενικών προσόντων· πλήθος από αστάθμητους συντελεστές υπεισέρχεται στην εξέλιξή της, από την ανεξέλεγκτη συνδρομή των περιστάσεων έως τη δυναμική διεργασία της πολιτικής επικράτησης. Θα ήταν, κατά συνέπεια, μάταιο να επιχειρηθεί η διατύπωση μιας τεκμηριωμένης υπόθεσης με αναφορά στα όρια άσκησης της εξουσίας από τον Π. Κανελλόπουλο. Η επίκληση χαρακτηρολογικών γνωρισμάτων, τα οποία –κατά μία ευρέως διαδεδομένη άποψη –επενήργησαν αρνητικά στην πολιτική του πορεία, δεν προσφέρεται για να οδηγήσει σε αξιόπιστα συμπεράσματα. Η παρορμητική του φύση, η επιείκεια, η επίδειξη, συχνά, καλής θέλησης, η αισιόδοξη προδιάθεση, ο παιδευτικός λόγος, ενίοτε πληθωρικός, η κλίση προς την αυτοκριτική, απροσδόκητα κάποτε τολμηρή, θα ήταν δυνατό να έχουν, αναλόγως των εκάστοτε συνθηκών, επενεργήσει κατά τρόπο διαφορετικό. Η επιβεβαίωση, εξάλλου, του γεγονότος ότι ο Π. Κανελλόπουλος δεν είχε διαπλαστεί από το σιδηρούν υλικό ενός ηγέτη όπως ο Καραμανλής– καθώς, αντίστοιχα, ούτε και ο συντοπίτης του Ανδρέας Μιχαλακόπουλος από το υλικό του Βενιζέλου –δεν θα όφειλε να οδηγήσει στην αναζήτηση αδυναμιών ασύμβατων με την ανάληψη πολιτικού ρόλου υπέρτερου αυτού που επωμίστηκε ή στην έμμονη υπογράμμιση τυχόν ατελέσφορων ενεργειών.

Αν, υπό το φως των παρατηρήσεων αυτών, επανατεθεί το ερώτημα σχετικά με την έκταση εφαρμογής των ιδεών και των προτάσεων του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, η απάντησή του θα είναι μονοδιάστατη. Το γεγονός ότι, μη διαδραματίζοντας τον ιθύνοντα κυβερνητικό ρόλο, δεν έφθασε να επιβάλει την εφαρμογή των ιδικών του γενικών προγραμματικών κατευθύνσεων, δεν υποδηλώνει την απουσία του από τη διαδικασία λήψης και διαμόρφωσης των πολιτικών αποφάσεων, σε επίπεδο είτε κυβερνητικό είτε ευρύτερο κοινοβουλευτικό· όπως δεν θα όφειλε να παραβλεφθεί και η συμβολή του στη διαχείριση επιμέρους θεμάτων, από τη θέση του υπουργού και– επί σειρά ετών– του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, ή η πρωταγωνιστική παρουσία του, στο πολιτικό προσκήνιο, ως αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης ή ως ηγετικής φυσιογνωμίας του αντιδικτατορικού αγώνα. Αλλά και, γενικότερα, το ανάστημά του, ως ενός των κορυφαίων Ελλήνων κοινοβουλευτικών, συνετέλεσε ώστε να επιθέσει τη σφραγίδα του στο πολιτικό γίγνεσθαι κατά την ευρύτερη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου.

Τα στοιχεία που συνθέτουν τη ζωή, το έργο και τη δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου είναι γνωστά. Επικαλύπτουν ολόκληρο σχεδόν τον 20ό αιώνα και συνέχονται με γεγονότα δραματικά για τη χώρα του και, άλλα, καθοριστικά για την πορεία της ανθρωπότητας. Έζησε, δημιούργησε και έδρασε στην Ελλάδα, επισκοπώντας αδιάλειπτα τα δρώμενα στην ευρύτερη έκταση του πλανήτη. Η παρέμβασή του, με λόγους και πράξεις, με συνενέργεια «νου και καρδιάς», εκδηλώθηκε στο στίβο τόσο της πνευματικής όσο και της πολιτικής ζωής· ο ίδιος αναζήτησε την ιδανική συνισταμένη ανάμεσα στις δύο αυτές παραμέτρους. Εντόπισε πρώιμα το ενδιαφέρον του στη διερεύνηση της μοίρας του ανθρώπου, όπως αποκαλύπτεται μέσα από το αέναο ιστορικό γίγνεσθαι· και εξέτεινε το ακοίμητο βλέμμα του προς το μέλλον. Παράλληλα, κατέθεσε, στο πεδίο της πολιτικής, και προάσπισε, με θέρμη και παρρησία, αρχές, ιδέες και προτάσεις αξιόπιστες. Παρήγαγε συγγραφικό έργο που καταπλήσσει με την έκταση και την ποιότητά του· και κέρδισε, ως πολιτικός ηγέτης, το σεβασμό και την εκτίμηση των Ελλήνων.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος
Ακαδημαϊκός
Καθηγητής της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών

1902 Γεννήθηκε στην Πάτρα στις 13 Δεκεμβρίου. Ήταν το δεύτερο παιδί του Κανέλλου Κανελλόπουλου και της Αμαλίας Γούναρη. Αδέλφια του ο Αναστάσης και η Μαρία.

1918 Δημοσιεύθηκε ποίημά του, στο πρωτοποριακό περιοδικό του δημοτικισμού, τον *Νουμά*.

1919 Ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στο Α΄ Γυμνάσιο Πατρών και ενεγράφη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1920 Ενεγράφη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης.
Καθ' οδόν προς τη Γερμανία, επισκέφθηκε το θείο του Δημήτριο Γούναρη στην Ιταλία.
Κυκλοφόρησε η ποιητική συλλογή *Ρυθμοί στα κύματα*.

1923 Αναγορεύθηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης και συνέχισε τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μονάχου.
Τον Οκτώβριο, επέστρεψε στην Αθήνα.
Κυκλοφόρησαν το μυθιστόρημα *Η λυτρωμένη από το σόι που χάθηκε,* και η μελέτη *Έννοια και δικαίωση και σκοπός της Πολιτείας,* και τα δύο έργα τυπωμένα στο Μόναχο.

1923 - 1924
Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στην Πάτρα.

1925 Έγινε μέλος της Εταιρίας των Κοινωνικών Επιστημών μετά από πρόταση των Αλέξανδρου Παπαναστασίου, Δημητρίου Καλλιτσουνάκη και Αριστοτέλη Σίδερη.

1926 Ανέλαβε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στην οικουμενική κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη.
Κυκλοφορούν τα έργα του *Η κοινωνία των εθνών* και *Περί των μεθόδων της Κοινωνιολογίας*.

1927 Παραιτήθηκε από τη γενική γραμματεία του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας μετά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης.
Κυκλοφορούν η *Κοινωνιολογία των ιμπεριαλιστικών φαινομένων* και *Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική*.

1928 Κυκλοφόρησε το *Περί της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης* και *Κριτική του ιστορικού υλισμού*.

1929 Εξελέγη υφηγητής της Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος άρχισαν να εκδίδουν το τριμηνιαίο περιοδικό *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, το οποίο διέκοψε την κυκλοφορία του το 1940.
Κυκλοφόρησε η *Ιστορία και κριτική των κοινωνιολογικών θεωριών*, τχ. Α΄-μέρος Α΄.

1930 Εκπροσώπησε την ελληνική κυβέρνηση στο Διεθνές Συνέδριο Εργασίας στη Γενεύη.

1931 Κυκλοφόρησε η μελέτη *Κάρολος Μαρξ, Συμβολή εις την ιστορίαν των οικονομικών και κοινωνικών θεωριών.*

1932 Ανέλαβε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Το ίδιο έτος παραιτήθηκε από αυτή τη θέση λόγω της υποψηφιότητάς του για την έδρα της Κοινωνιολογίας, που ιδρύθηκε για πρώτη φορά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.
Κυκλοφόρησε *Η κοινωνία της εποχής μας: κριτική των συστατικών αυτής στοιχείων.*

1933 Εξελέγη μόνιμος καθηγητής της έδρας της Κοινωνιολογίας.
Κυκλοφόρησε η *Ιστορία και πρόοδος. Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν της Ιστορίας.*

1934 Τοποθετήθηκε πρόεδρος στο νεοσύστατο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Ι.Κ.Α.). Στο διάστημα της προεδρίας του, με γενικό διευθυντή τον Χρήστο Αγαλλόπουλο, καταρτίσθηκαν οι κανονισμοί των συντάξεων και του κλάδου ασφάλισης της υγείας.
Κυκλοφόρησε *Ο άνθρωπος και αι κοινωνικαί αντιθέσεις.*

1935 Απομακρύνθηκε από το Πανεπιστήμιο και το Ι.Κ.Α. μετά την έκρηξη του κινήματος της Ιης Μαρτίου, αλλά και εξαιτίας των άρθρων του στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τα οποία είχε ταχθεί υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.
Στις 15 Δεκεμβρίου ίδρυσε το «Εθνικόν Ενωτικόν Κόμμα».
Παντρεύτηκε την Νίτσα Πουλικάκου.

1936 Απέτυχε στις εκλογές του Ιανουαρίου, στις οποίες συνέπραξε με προσωπικότητες όπως οι Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, Φίλιππος Δραγούμης, Νικόλαος Κολυβάς, κ.ά. Συνέχισε τον πολιτικό του αγώνα με την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Ελληνική Φωνή* και με περιοδείες στη Θράκη, στην Κρήτη και σε άλλες περιοχές. Μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, κατήγγειλε με υπόμνημά του στο βασιλιά Γεώργιο Β' το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά. Κυκλοφόρησε το βιβλίο *Προβλήματα Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας της Ιστορίας*.

1937 Συνελήφθη τον Φεβρουάριο και μετά τον εγκλεισμό του στη Γενική Ασφάλεια Αθηνών εκτοπίσθηκε στην Κύθνο.

1938 Τον Σεπτέμβριο εκτοπίσθηκε μαζί με τη γυναίκα του στην Καλή Ράχη Θάσου.

1939 Τον Μάιο εκτοπίσθηκε στην Κάρυστο, απ' όπου υπέβαλε υπόμνημα στον Ιωάννη Μεταξά, σχετικά με το ενδεχόμενο κήρυξης ενός Παγκοσμίου Πολέμου και της εμπλοκής της Ελλάδας σ' αυτόν.
Με το ψευδώνυμο Αίμος Αυρήλιος τύπωσε την ποιητική συλλογή *Απλοί φθόγγοι*.

1940 Μετά τον τορπιλισμό της «Έλλης» στις 15 Αυγούστου, υπέβαλε νέο υπόμνημα στον Ιω. Μεταξά, ενώ με την έκρηξη του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 28 Οκτωβρίου ζήτησε, με τηλεγράφημά του, να επιστρέψει στην Αθήνα. Επιστρέφοντας στην πρωτεύουσα στις 4 Νοεμβρίου, κατατάχθηκε εθελοντικά στο στρατό και αναχώρησε για το Πόγραδετς, στο Βόρειο Μέτωπο. Στην Κορυτσά και από το στρατιωτικό τυπογραφείο διεύθυνε τη δεκαπενθήμερη εφημερίδα *Αχρίδα,* που διανεμόταν σ' όλες τις στρατιωτικές μονάδες.
Με το ψευδώνυμο Παναγιώτης Καρυστινός κυκλοφόρησε την πολιτική ομολογία *Θα σας πω την αλήθεια*.

1941 Μετά την επίθεση των Γερμανών εναντίον της Ελλάδας και την εκκένωση του Βορείου Μετώπου, πέρασε από την Θεσσαλία στην Ήπειρο, όπου εντάχθηκε στο επιτελείο του στρατηγού Ιωάννη Πιτσίκα, ο οποίος ήταν εναντίον της συνθηκολόγησης. Με τη συνθηκολόγηση, γύρισε στην Αθήνα όπου δεν έμεινε αμέτοχος σε αντιστασιακές κινήσεις κατά των κατακτητών.
Κυκλοφόρησε η *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος,* Ι.

1942 Από τον Φεβρουάριο ήταν καταζητούμενος των αρχών κατοχής και ενώ είχε καταδικασθεί ερήμην σε θάνατο από το ιταλικό στρατοδικείο, διέφυγε στη Μέση Ανατολή, όπου ορκίσθηκε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης του Εμμανουήλ Τσουδερού και υπουργός Εθνικής Αμύνης. Κατά την περίοδο της υπουργίας του, ιδρύθηκε στην Αίγυπτο ο «Ιερός Λόχος» και η Α΄ Ελληνική Ταξιαρχία που συμμετείχαν στις επιχειρήσεις στο ελ Αλαμέιν.

1943 Τον Μάρτιο παραιτήθηκε, μετά την πρώτη ανταρσία στις ελληνικές ταξιαρχίες.

1944 Συμμετέσχε στο Συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944), και στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, που συγκροτήθηκε μετά από αυτό, διετέλεσε υπουργός Ανασυγκροτήσεως και Οικονομικών. Τον Σεπτέμβριο έφτασε στην Πελοπόννησο (Καλαμάτα, Τρίπολη, Πάτρα) ως πληρεξούσιος της κυβέρνησης σε μια προσπάθεια άρσης των εμφυλίων συγκρούσεων.
Τον Οκτώβριο έφθασε στην απελευθερωμένη Αθήνα και ορκίσθηκε υπουργός Ναυτικών και Παιδείας στην Κυβέρνηση Απελευθερώσεως υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Τον Δεκέμβριο, μετά την παραίτηση του Αλέξανδρου Σβώλου, ανέλαβε και το Υπουργείο Οικονομικών.

1945 Τον Ιανουάριο, παραιτήθηκε μαζί με ολόκληρη την κυβέρνηση Παπανδρέου. Ορκίσθηκε πρωθυπουργός την 1η Νοεμβρίου και στις 22 του ίδιου μηνός παραιτήθηκε. Κυκλοφόρησαν τα έργα του *1935-1945: ένας απολογισμός* και *Ο κύκλος των σονέττων*.

1946 Ως αρχηγός του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος» συμμετέσχε στις εκλογές του Μαρτίου, συμπράττοντας με τον Γεώργιο Παπανδρέου («Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα») και τον Σοφοκλή Βενιζέλο («Βενιζελικοί Φιλελεύθεροι»), και εξελέγη βουλευτής Αχαΐας. Από τις 4 έως τις 18 Απριλίου διορίσθηκε υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου στην κυβέρνηση του Παναγιώτη Πουλίτσα.

1947 Τον Ιανουάριο διορίσθηκε υπουργός Ναυτικών και Δημοσίας Τάξεως και στη συνέχεια και Αεροπορίας στην κυβέρνηση Συνασπισμού του Δημητρίου Μάξιμου.
Τον Αύγουστο παραιτήθηκε με την υπόλοιπη κυβέρνηση.
Κυκλοφόρησε τη συνέχεια της *Ιστορίας του ευρωπαϊκού πνεύματος* και το βιογραφικό χρονικό σε πέντε πράξεις *Όλιβερ Κρόμβελ*.

1949 Τον Ιανουάριο ορκίσθηκε υπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη όπου παρέμεινε στο ίδιο υπουργείο και μετά το θάνατό του και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Αλέξανδρο Διομήδη.

1950 Παραιτήθηκε με την υπόλοιπη κυβέρνηση Α. Διομήδη.
Ως αρχηγός του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος», συμμετέσχε στις εκλογές του Μαρτίου, σε συνεργασία με τους Αλ. Σακελλαρίου και Νικ. Παπαδόπουλο, και εξελέγη βουλευτής Αθηνών. Ανέλαβε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης του Σοφοκλή Βενιζέλου και υπουργός Εθνικής Άμυνας.
Ορίσθηκε, επίσης, αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) στην Νέα Υόρκη.

1951 Ως συναρχηγός με τον Στέφανο Στεφανόπουλο του «Λαϊκού Ενωτικού Κόμματος», προσχώρησε στον «Ελληνικό Συναγερμό» του Αλέξανδρου Παπάγου. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου εξελέγη βουλευτής Αθηνών.
Κυκλοφόρησε *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*.

1952 - 1954
Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1952 εξελέγη βουλευτής Πατρών και διορίσθηκε υπουργός Εθνικής Άμυνας στην κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπάγου.
Συμμετέσχε στις συνόδους υπουργών Εξωτερικών και Άμυνας του ΝΑΤΟ στο Παρίσι και επισκέφθηκε τις Η.Π.Α., μετά από πρόσκληση του Αμερικανού υπουργού Άμυνας.
Τον Δεκέμβριο του 1954 ορκίσθηκε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Παπάγου, διατηρώντας και το Υπουργείο της Εθνικής Άμυνας.

1955 Μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Παπάγου παραιτήθηκε με ολόκληρη την κυβέρνηση.
Κυκλοφορούν τα *Μεταφυσικής προλεγόμενα* και η ποιητική συλλογή *Πικροδάφνες*.

1956 Στις εκλογές του Φεβρουαρίου εξελέγη στο νομό Αχαΐας ως ανεξάρτητος βουλευτής, συνεργαζόμενος με την Ε.Ρ.Ε.
Κυκλοφορούν τα έργα *Πέντε αθηναϊκοί διάλογοι* και *Το τέλος του Ζαρατούστρα.*

1957 Κυκλοφορεί το μυθιστόρημα βυζαντινής εποχής *Γεννήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο.*

1958 Ως συναρχηγός του «Λαϊκού Κόμματος» με τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη, συμμετέσχε στις εκλογές του Μαΐου και εξελέγη βουλευτής Αχαΐας.

1959 Προσχώρησε στην Ε.Ρ.Ε. και διορίσθηκε αντιπρόεδρος στην κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή.
Συμμετέσχε στη σύνοδο υπουργών του ΝΑΤΟ στην Ουάσινγκτον και επισκέφθηκε την Γιουγκοσλαβία με την επίσημη ιδιότητά του.
Στις 4 Ιουνίου εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Η επίσημη υποδοχή του έγινε στις 28 Νοεμβρίου, και η επίσημη ομιλία του είχε τον τίτλο «Οι νέοι παράγοντες της ιστορίας και το μέλλον του ανθρώπου».
Κυκλοφόρησε *Ο Υπερίων και το νεοελληνικό πνεύμα.*

1960 Πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στη Βόννη.

1961 Στις εκλογές του Οκτωβρίου επανεξελέγη βουλευτής Αχαΐας και ανέλαβε αντιπρόεδρος στην κυβέρνηση Καραμανλή.
Στις 9 Ιουλίου υπέγραψε τη συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

1962 Κυκλοφόρησε το βιβλίο *Μυστράς. Η βυζαντινή Πομπηία.*

1963 Παραιτήθηκε στις 9 Ιουλίου μαζί με όλη την κυβέρνηση Καραμανλή.
Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου, κατά τις οποίες εξελέγη βουλευτής στο νομό Αχαΐας, διαδέχθηκε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή στην ηγεσία της Ε.Ρ.Ε.
Κυκλοφόρησε το τρίτομο έργο *Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι έως την καταστροφή της Κορίνθου, 490-146 π.Χ.*

1964 Μετά τις εκλογές του Φεβρουαρίου και μετά την επικράτηση της «Ενώσεως Κέντρου» υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου, διετέλεσε επί τρία χρόνια αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης.
Κυκλοφόρησε το βιβλίο *Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1939 - 1944: ιστορική αναδρομή και κείμενα.*

1966 Μετά από πρόσκληση του προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, επισκέφθηκε την Κύπρο.
Κυκλοφόρησε την *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, Ι, τόμ. 1-2. και το *Ascent to Faith.*

1967 Συνήψε μυστική συμφωνία με τον Γεώργιο Παπανδρέου για άμεση διενέργεια εκλογών. Στις 3 Απριλίου ανέλαβε την πρωθυπουργία με στόχο να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές αλλά εκδηλώθηκε το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου. Συνελήφθη την ίδια ημέρα. Οι δηλώσεις του κατά του καθεστώτος σε ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς στις 27 Σεπτεμβρίου οδήγησαν στην επιβολή του κατ' οίκον περιορισμού του, ο οποίος ήρθη με την ταυτόχρονη αμνηστία του τον Δεκέμβριο.
Έκτοτε, πρωτοστάτησε στον αντιδικτατορικό αγώνα στην Ελλάδα.
Κυκλοφόρησαν οι *Στοχασμοί για την Ελλάδα και την Ευρώπη.*

1968 Ετέθη εκ νέου σε κατ' οίκον περιορισμό.
Συνέχισε την *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος,* II, τόμ. 1-2.

1970 Συνέχισε η δημοσίευση της *Ιστορίας του ευρωπαϊκού πνεύματος*, III, τόμ. 1-3.

1973 Μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο, ετέθη εκ νέου σε κατ' οίκον περιορισμό.

1974 Μετά το πραξικόπημα κατά του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου και την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο στις 20 Ιουλίου, συμμετέσχε, στις 23 Ιουλίου, στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών και της ηγεσίας των Ενόπλων Δυνάμεων που διήρκεσε έως την άφιξη του Κωνσταντίνου Καραμανλή τις πρωινές ώρες της 24ης Ιουλίου. Το Νοέμβριο απέσχε από τις βουλευτικές εκλογές.
Συνέχισε η *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, IV, τόμ. 1-2

1975 Κυκλοφόρησαν τα *Ιστορικά δοκίμια.*

1976 Συμμετείχε στο Παγκύπριο Συλλαλητήριο με τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο.
Συνέχισε η κυκλοφορία της *Ιστορίας του ευρωπαϊκού πνεύματος*, I-IV, τόμ. I-9.

1977 Στις εκλογές του Νοεμβρίου εξελέγη ανεξάρτητος βουλευτής με το ψηφοδέλτιο Επικρατείας της Νέας Δημοκρατίας.
Κυκλοφόρησε το *Ημερολόγιο: 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945.*

1980 Κυκλοφόρησαν τα *Δοκίμια και άλλα κείμενα σαράντα πέντε ετών, 1935-1980* και το αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, *Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού μας δεσμού.*

1981 Στις εκλογές του Οκτωβρίου εξελέγη εκ νέου ανεξάρτητος βουλευτής με το ψηφοδέλτιο Επικρατείας της Νέας Δημοκρατίας.

1983 Κυκλοφόρησε το έργο *Η Γαλλική Επανάσταση.*

1985 Σε αφήγηση στην Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά δημοσιεύτηκε *Η ζωή μου: η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του έθνους από το 1915-1980* και η μελέτη *Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας. Από την Ιστορία στην αιωνιότητα.*

1986 Στις 11 Σεπτεμβρίου ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος απεβίωσε στην Αθήνα. Στις 15 Σεπτεμβρίου έγινε η κηδεία του με τιμές πρωθυπουργού εν ενεργεία.

1. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος σε βρεφική ηλικία με τον αδελφό του Αναστάση στην Πάτρα (π. 1902).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

2. Σε παιδική ηλικία με την οικογένειά του (1902-1909).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

3. Με τον αδελφό του Αναστάση (1907).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου

4. Σε παιδική ηλικία με το θείο του Δημήτριο Γούναρη (π. 1909).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

5. Με τον αδελφό του Αναστάση και
τα χριστουγεννιάτικα δώρα τους (1909).

Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου

6. Τα τρία αδέλφια με τη Γερμανίδα δασκάλα τους (π. 1910).

Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου και Εύης Μελά

7. Στο Μιντιλόγλι Αχαΐας με την οικογένειά του και το θείο του Δημήτριο Γούναρη (1914).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

8. Με την οικογένειά του (1920).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

9. Φοιτητής στην Αθήνα (1919).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

10. Φοιτητής στην Αθήνα (1919).
Συλλογή Σπήλιου Λιβανού

11. Στην Γερμανία με την αδελφή του Μαρία (1921).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου και Εύης Μελά

12. Ο πρώτος πολιτικός λόγος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο θέατρο «Κεντρικόν», την ημέρα της ίδρυσης του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος» (15 Δεκεμβρίου 1935).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

13

14

13. Αφίσα του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος» (1935).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

14. Με τη σύζυγό του Νίτσα Κανελλοπούλου, το γένος Πουλικάκου (1936).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου

15. Σε προεκλογική συγκέντρωση στον Πειραιά (18 Ιανουαρίου 1936).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

16. Στιγμιότυπο από ομιλία στην Καλαμάτα (14 Απριλίου 1936).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

15

16

17. Εξόριστος στην Κύθνο (1937).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου

18. Εξόριστος στην Κύθνο (1937).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

19. Από την επίσκεψη του πατέρα του στη διάρκεια της εξορίας του στην Κάρυστο (1940).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου

20. Στο αλβανικό Μέτωπο (1940-1941).
Συλλογή Σπήλιου Λιβανού

21. Στο ελληνικό στρατιωτικό τυπογραφείο της Κορυτσάς (1940-1941).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

22. Από το ελληνικό στρατιωτικό τυπογραφείο της Κορυτσάς, τυπωνόταν η εφημερίδα *Αχρίς* (1940-1941).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

ΑΧΡΙΣ

Η ΕΛΛΑΣ ΘΑ ΝΙΚΗΣΗ!
Η ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΣ ΘΑ ΘΡΙΑΜΒΕΥΣΗ!

23. Κατά την επιστροφή του από το Μέτωπο (1941).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

24. Στη Μέση Ανατολή (1942).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

25. Στην Ιερουσαλήμ, στο Όρος των Ελαιών (1942).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

26. Στο Μέτωπο του ελ Αλαμέιν με το στρατάρχη Μοντγκόμερυ και το συνταγματάρχη Παυσανία Κατσώτα (1942).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

27. Στο ραδιοφωνικό σταθμό του Καΐρου, ως αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης και υπουργός Εθνικής Άμυνας (Ιούλιος 1942).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

28. Στο Κάιρο με τον πρωθυπουργό της Αγγλίας Ουίνστον Τσώρτσιλ (Αύγουστος 1942).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

29. Στο Λονδίνο, ως αντιπρόεδρος του συμβουλίου της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης του Καΐρου (23 Οκτωβρίου 1942).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου

30. Με τους δημοσιογράφους στο Κάιρο, ως αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης και υπουργός Εθνικής Άμυνας (1 Νοεμβρίου 1942).

Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

31. Στο συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου 1944).

Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

32. Με τον Άρη Βελουχιώτη, παρακολουθώντας στρατιωτική παρέλαση (Σεπτέμβριος 1944).

Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

33. Με την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γεωργίου Παπανδρέου στην Αθήνα (Οκτώβριος 1944).

Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

34

35

36

37

ANSWERING SOVIET CHARGES AT THE U. N.
Panayotis Canellopoulos, acting head of the Greek delegation, talking at yesterday's session of the General Assembly.
38

39

40

41

42

34. Ως πρωθυπουργός, με τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου (1 Νοεμβρίου 1945).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

35. Ως υπουργός Αεροπορίας στον εορτασμό του Πάσχα στη βάση της Ελευσίνας (13 Απριλίου 1947).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

36. Με τους μαθητές της νυχτερινής σχολής «Προμηθεύς» στον Πειραιά (6 Ιουλίου 1947).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

37. Ως υπουργός Εθνικής Άμυνας θέτει το θεμέλιο λίθο της νέας εγκατάστασης του γηπέδου της Α.Ε.Κ. στη Ν. Φιλαδέλφεια (δεκαετία 1950).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

38. Στη Νέα Υόρκη ως αντιπρόεδρος στη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Σεπτέμβριος 1950).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

39. Κατά τη διάρκεια του αγιασμού έναρξης της κοινοβουλευτικής περιόδου στη Βουλή (δεκαετία 1950).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

40. Με τον Αλέξανδρο Παπάγο (1952).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

41. Μπροστά στην κάλπη (16 Νοεμβρίου 1952).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

42. Με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή στη Βουλή (1952).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

43. Από την επίσκεψη του ναυάρχου Μάουντμπαντεν (1953).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

44. Με τον πρωθυπουργό της Ιταλίας ντε Γκάσπερι (1953).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

45. Με το στρατάρχη Μοντγκόμερυ (1954).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

46. Με πρωτοετείς της Σχολής Ικάρων (1954).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

47. Ως υπουργός Εθνικής Άμυνας και χειριστής αεροπλάνου (1954).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

48. Ως αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Αλέξανδρου Παπάγου και υπουργός Εθνικής Άμυνας (1954).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

49. Από την επίσημη υποδοχή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στην Ακαδημία Αθηνών (28 Νοεμβρίου 1959).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

50. Στην Γιουγκοσλαβία, ως αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης (Σεπτέμβριος 1960).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

51. Με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή (π. 1960).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

52. Στα εγκαίνια του εργοστασίου ζάχαρης στη Λάρισα (1961).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

53. Στα εγκαίνια των έργων αποστράγγισης της λίμνης Κάρλας στο Βόλο (1961).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

54. Κατά την υπογραφή σύνδεσης της Ελλάδας με την Ε.Ο.Κ. (1961).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

55. Στο θέατρο Ηρώδου Αττικού με την Μαρία Κάλλας και τη σύζυγό του (Καλοκαίρι 1962).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

56. Από την επίσκεψη του στρατηγού ντε Γκωλ στην Αθήνα (18 Μαΐου 1963).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

54

55

56

57

58

57. Με τον Γεώργιο Παπανδρέου στο Καστρί (26 Δεκεμβρίου 1963).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

58. Ανάμεσα σε ηθοποιούς στο θέατρο Αμιράλ (Οκτώβριος 1964).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή

59. Ως αρχηγός της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.) (1964).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

60. Ως πρωθυπουργός δέχεται την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων (4 Απριλίου 1967).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

61. Στην κηδεία του αδελφού του Αναστάση (1971).
Φωτογραφία από το Αρχείο Αναστάση Κανελλόπουλου
Συλλογή Αμαλίας Μεγαπάνου και Εύης Μελά

62. Στο γραφείο του με τον Γεώργιο Μαύρο (Ιούλιος 1974).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

63. Από την επίσκεψη του προέδρου της Δ. Γερμανίας Βίλλυ Μπραντ (Καλοκαίρι του 1975).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

64. Στην Λευκωσία, στο πλευρό του αρχιεπισκόπου Μακαρίου (20 Ιουλίου 1976).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

65. Στην Πάτρα, κατά τη γιορτή του Αγίου Ανδρέα (1977).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

66. Στα αποκαλυπτήρια αναμνηστικής πλάκας των εκτελεσθέντων, από τους Γερμανούς, αγωνιστών της Π.Ε.Α.Ν. (24 Απριλίου 1980).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

67. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος μπροστά από την Ακαδημία Αθηνών (26 Σεπτεμβρίου 1980).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

68. Στην τελετή αποκαλυπτηρίων του μνημείου του Ιερού Λόχου με τον αντιστράτηγο Ε. Παπαγεωργακόπουλο (10 Σεπτεμβρίου 1981).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

69. Στην τελετή αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης (30 Απριλίου 1982).
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

70. Από τις τελευταίες ομιλίες του στην Ακαδημία Αθηνών.
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

71. Προσωπικά αντικείμενα του Π. Κανελλόπουλου.
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου
και Σπήλιου Λιβανού

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ*
Π. Κανελλόπουλου

Ρυθμοί στα κύματα, Αθήνα 1920.

Η λυτρωμένη από το σόι που χάθηκε: η ιστορία μιας πίστεως, Μόναχο, Universitaets – Buchdruckerei, 1923.

Έννοια και δικαίωση και σκοπός της Πολιτείας, Μόναχο 1923.

Η κοινωνία των εθνών, Αθήνα 1926.

Περί των μεθόδων της Κοινωνιολογίας, Αθήνα, Π.Δ. Σακελλάριος, 1926.

Κοινωνιολογία των ιμπεριαλιστικών φαινομένων, Αθήνα, Π.Δ. Σακελλάριος, 1927.

Κοινωνική πρόοδος και κοινωνική πολιτική, Αθήνα 1927.

Κριτική του ιστορικού υλισμού, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1928.

Περί της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης, Αθήνα, Π.Δ. Σακελλάριος, 1928.

Ιστορία και κριτική των κοινωνιολογικών θεωριών, τχ Α΄- μέρος Α΄, Αθήνα, Π.Δ. Σακελλάριος, 1929.

Κάρολος Μάρξ, Συμβολή εις την ιστορίαν των οικονομικών και κοινωνικών θεωριών, Αθήνα 1931.

Η κοινωνία της εποχής μας: κριτική των συστατικών αυτής στοιχείων, Αθήνα, Κ.Σ. Παπαδογιάννης, 1932.

Ιστορία και πρόοδος. Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν της Ιστορίας, Αθήνα 1933.

Ο άνθρωπος και αι κοινωνικαί αντιθέσεις, Αθήνα 1934.

«Η νεοελληνική κοινωνία», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια,* Τ. Ι΄, Αθήνα, Πυρσός, 1935.
Σειρά μαθημάτων του πανεπιστημιακού έτους 1934-1935.

Προβλήματα Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας της Ιστορίας, Αθήνα, Κ.Σ. Παπαδογιάννης, 1936. Ανάτυπο από το περιοδικό Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών, έτος Ζ΄, τχ 1-3.

Απλοί φθόγγοι, Αθήνα 1939.
Ποιητική συλλογή του Π. Κανελλόπουλου που δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο Αίμος Αυρήλιος.

Θα σας πω την αλήθεια, Αθήνα 1940.
Πολιτική ομολογία του Π. Κανελλόπουλου που δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο Παναγιώτης Καρυστινός.

* Η εργογραφία δεν περιλαμβάνει το σύνολο των εκδόσεων του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, Ι, Αθήνα 1941.

Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, ΙΙ, Αθήνα 1947.

Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, Ι, Τ. 1-2, Αθήνα 1966· ΙΙ, Τ. 1-2, Αθήνα 1968· ΙΙΙ, Τ. 1-3, Αθήνα 1970· IV, Τ. 1-2, Αθήνα 1974.

Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, Ι-IV, Τ. 1-9, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1976· IV, Υ. 10, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1984.

Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, V, Τ. ΙΙ, Αθήνα, Διονύσιος Λιβανός, 1989.

Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, Ι-V, Τ. 1-12, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1998.

Ημερολόγιο: 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945.
Δακτυλόγραφο.

Ο κύκλος των σονέττων, Αθήνα 1945.

1935 - 1945: ένας απολογισμός, Αθήνα 1945.

Όλιβερ Κρόμβελ, θεατρικό έργο σε πέντε πράξεις, Αθήνα 1947.

Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας, Αθήνα 1951.

Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας, από την ιστορία στην αιωνιότητα, Αθήνα, Πυρσός, 1953.

Μεταφυσικής προλεγόμενα, Αθήνα 1955.

Πικροδάφνες, ποιητική συλλογή, Αθήνα 1955.

Το τέλος του Ζαρατούστρα, Αθήνα 1956.

Πέντε αθηναϊκοί διάλογοι, Αθήνα 1956.

Γεννήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο, Αθήνα 1957.

Ο Υπερίων και το νεοελληνικό πνεύμα, Αθήνα 1959.

Οι νέοι παράγοντες της ιστορίας και το μέλλον του ανθρώπου, Αθήνα 1960.

Μυστράς. Η βυζαντινή Πομπηία, Αθήνα 1962.

Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα κι έως την καταστροφή της Κορίνθου, 490-146 π.Χ.,
Τ. Ι-ΙΙΙ, Αθήνα 1963.

Αθήνα, Αθήνα 1964.

Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1939 - 1944: ιστορική αναδρομή και κείμενα, Αθήνα 1964.

Ascent to Faith, Νέα Υόρκη, Exposition Press, 1966.

Στοχασμοί για την Ελλάδα και την Ευρώπη, Αθήνα 1967.

Ιστορικά δοκίμια, Αθήνα, Αφοί Ρόδη, 1975.

Ημερολόγιο: 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945, Αθήνα, Κέδρος, 1977.

Δοκίμια και άλλα κείμενα σαράντα πέντε ετών, 1935-1980, Θεσσαλονίκη, Εγνατία, 1980.

Heidelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού μας δεσμού, αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, Αθήνα 1980.

Η Γαλλική Επανάσταση, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1983.

Η ζωή μου: η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του έθνους από το 1915 - 1980. Αφήγηση στην Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1985.

Κείμενα Παναγιώτη Κανελλοπούλου από τον αγώνα του εναντίον της δικτατορίας 1967 - 1974. Επιμέλεια Δ. Αλικανιώτη, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1987.

Μνήμη Παναγιώτη Κανελλόπουλου: ομιλίες, μελέτες, κείμενα. Επιμέλεια Π. Τζαμαλίκου, Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 1988.

Παναγιώτη Κανελλόπουλου: ομιλίες στην Ακαδημία Αθηνών. Επιμέλεια Ν. Σοϊλεντάκη, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 1989.

Επιστολές στους προγόνους μου, Αθήνα 1990.

Τα Δοκίμια, επιμέλεια Ευάγγελος Μόσχος, Τ. I-V, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2002.

Άπαντα Κοινωνιολογικά. Επιμέλεια Μ. Μελετόπουλος, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου και Δ. Γιαλλελής, 1992.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Αθανασιάδης Τάσος, ***«Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος μέσα απ' την Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος»,*** *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών,* Τ. 67, τχ 2, 1992, σ. 183-197.

Αποστολόπουλος Ντίμης, ***Φιλοσοφία και Τέχνη: Δοκίμια,*** Αθήνα 1976.

Αρτεμάκης Στέλιος, ***Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Συνομιλίες και Μελετήματα,*** Αθήνα 1979.

Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Δέκα χρόνια μνήμης. Δέκα χρόνια προσφοράς, Αθήνα, Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 1996.

Ζώνα Γιούλα, ***Η ζωή με τον Πρόεδρο,*** Αθήνα, Δ. Γιαλλελής, 2001.

«Θέσεις για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο: τιμή στα ογδοντάχρονά του», *Τετράδια Ευθύνης,* τχ 17 (1982), Αθήνα, Γ.Κ. Παρισιάνος.

Καλλίας Κωνσταντίνος, ***Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος,*** Αθήνα 1987.

Κωνσταντινίδου Λούλα, ***Ο ποιητής Παναγιώτης Κανελλόπουλος,*** Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1990.

Λουλέ-Θεοδωράκη Νίτσα, ***Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Αποχαιρετισμός,*** Αθήνα, Καραμπερόπουλος, 1986.

Μητρώον Γερουσιαστών ετών 1921-1935 και βουλευτών από της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής 1935 μέχρι της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής 1974, Αθήναι, Βουλή των Ελλήνων, 1977.

Μπεκίρης Βασίλης, ***Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος: θέσεις, αντιθέσεις και προθέσεις από τις εμπειρίες τριάντα χρόνων (1956-1986) κοντά στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο,*** Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1999.

Η πατριωτική δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στον Εμφύλιο, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 2002.

Τσεκούρα Στ., **«Οι κοινωνιολογικές απόψεις του Π. Κανελλόπουλου»,** *Σύγχρονα Θέματα,* Τ. 3, τχ 15 (1965), σ. 309-322.

Woodhouse C.M., ***«Panagiotis Kanellopoulos: The History of the European Spirit»,*** *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών,* Τ. 71, τχ 2 (1996), σ. 288-299.

* Η βιβλιογραφία δεν περιλαμβάνει το σύνολο των έργων για τον Π. Κανελλόπουλο.